

Kisebbségi megszakításokkal 1730-ig tehát 17 éves koráig tanult Ráday Gedeon Pozsonyban, majd a frankfurti egyetemre ment. Az egyetem kiválasztásának folyamatáról, Ráday Pál, Kármán András és Gyöngyösi Pál e tárgyban történt levelezéséről Gálos Rezső már idézett tanulmánya és Vas Margit monográfiája tájékoztat.

FEHÉR KATALIN

A könyv és a könyvtár szerepe Bessenyei György életében. Ismeretes a szakirodalomból, hogy Bessenyei György bécsi tartózkodásának utolsó éveiben a Hofbibliothek címzetes könyvtárosa volt. Kinevezését Mária Teréziának köszönhette, aki – miután az író elvesztette ügyvivői állását – 1780. január 25-i elhatározásával évi kétezer forintos kegydíjjal létszám fölötti, címzetes könyvtárosnak nevezte ki Bessenyeit az udvari könyvtárba. E kinevezés lehetősége már korábban felvetődött, pontosabban 1774-ben, kevéssel a testőrsegtől való távozása után. Mária Terézia komornája, Grass bárónő már akkor javasolta az uralkodónőnek, hogy az író a Kollár Ádám irányítása alatt álló könyvtárba helyezték el. A terv csak hat évvel később valósult meg, amikor Bessenyei állás és jövedelem nélkül maradt. Közben azonban Kollár befolyása csökkent, mert 1777-ben Mária Terézia Gottfried van Swieten kinevezte a Hofbibliothek prefektusának, és bár Kollár igazgatói beosztása megmaradt, a személyi ügyekben a prefektus döntött. Ő pedig, amikor 1779 végén kísérlet történt Bessenyei támogatói részéről könyvtárosi kinevezésére, van Swieten ezt megakadályozta. A prefektus ellenkezését és egy bizonyos Martines nevű könyvtárőr féltékenységét Mária Terézia úgy hidalta át, hogy az említett 1780. januári elhatározásában Bessenyeit „létszám fölötti, címzetes könyvtárőr”-nek alkalmazta.¹ Ennek a kinevezésnek a szövege már ismert, ezúttal közöljük a leirat másolatát is.²

A szövegből kiderül, hogy Bessenyei kinevezésével egyidejűleg történt intézkedés Anton Bianchi alkalmazásáról is.³ Bianchi, aki egyébként Bécsben Bessenyeivel lakott együtt a Rauchsteingasse 474 szám alatt, többszöri kísérlet után nyerte el kinevezését. Őt melegen támogatta van Swieten, bizonyára a gyűjtemény munkatársaitól elvárta, keleti nyelvekben való jártassága miatt. Tehát kompromisszumos megoldás született: a megüresedett adjunktusi helyre Bianchit vették fel, de Bessenyeit is alkalmazták, igaz hogy csak „létszám feletti, címzetes könyvtárőr” minőségben. E „bizonyos magyar nemes” kinevezésénél még azt is kikötötték, hogy könyvtárosi alkalmazása nem válhat valóságos és fizetéssel járó munkakörrel, hanem csak az ott elvégzendő munkálatokra szorítkozhat.

Bessenyeinek a Mária Teréziától élvezett 2000 ft-os évjáradéka csaknem duplája volt a könyvtári örök fizetésének, akik fejenként csak 1200 ft-ot kaptak. (Az írások évi fizetése 250–700 ft, a könyvtárszolgáké 300–400 ft között volt.) Ezt az összeget az uralkodónő biztosította az írónak, és nem az udvari könyvtár. Ezért történt, hogy Bessenyei könyvtári állása szorosan függött Mária Terézia személyétől; utóda II. József hamarosan, 1782-ben meg is fosztotta tőle. Ez egyszersmind végét jelentette az író bécsi tartózkodásának.

E két esztendő is sokat jelentett számára, hiszen a gazdag gyűjteményben hozzájuthatott olyan könyvekhez is, melyeket Bécsben egyébként nehezen kaphatott volna meg. A Hofbibliothekben megtalálhatók voltak a felvilágosodás radikálisabb íróinak munkái is, azok, amelyek nyílt forgalmazása tiltva volt.

¹ L. CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma, 1936. 319–320. – KÖKAY György: *Bessenyei György és a bécsi Hofbibliothek*. = MKsz 1978. 322–327. és Utó.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1982. 20–26.

² CSÓKA J. Lajos: *Bessenyei és a bécsi udvar*. Pannonhalma, 1936. 13.

³ Haus- Hof- und Staatsarchiv, Wien, Protocollum in Hof-Parthey Sachen de Anno 1779. 1790. No. 36. 193–194.

Az udvari könyvtár nem ok nélkül vonzotta a későbbiek során is a kiváló tudósokat. Így pl. Horányi Elek 1783-ban kísérlete meg – sikertelenül – a könyvtárosi állás elnyerését. Ugyanekkor pályázott Prágából Joseph Dobrowski, a kiváló cseh tudós is, de ő sem járt eredménnyel. A megüresedett könyvtári állást végül is Denis, a neves bécsi könyvtártudós nyerte el.

Elképzelhető, hogy mit jelentett Bessenyei számára a gyűjtemény, hiszen a könyvek iránti éhsége egész munkásságából nyilvánvaló. Az a hatalmas ismeretanyag, amit a császárvárosba kerülése után elsajátított, csaknem kizárólag könyvekből származott. Mivel hamarosan megtanult németül és franciául, ezért a felvilágosodás íróinak munkáit eredetiben olvashatta. A hazai szegényes könyvkiadás termékeit – a Biblia kivételével – inkább csak a magyarországi szellemi élet elmaradottsága megnyilatkozásainak tekintette. Amennyire dicsérte egykori iskolájának, a pataki kollégiumnak és a debreceni professzoroknak a nevelési rendszerét és eredményeit az erkölcsi nevelés terén, annyira elégedetlen volt az oktatás maradisága és a korszerű könyvek hiánya miatt.

„Ha erkölcsi és tiszta életre nézve a Debretzeni, Pataki Professorok meg betsülhetetlen emberek, a tanításnak módjába változást szenvedhetnek. Nem szóllok még a magok Tanításairól, hanem a gyermekek módjárul, kiket örökké csak könyv nélkül tanítanak recitálni. Szüntelen a classicus auctorokat kell mondani, a többi Világról szó sintsen.”⁴

A „többi Világ” kifejezést Bessenyei részben földrajzi értelemben használta. Ugyanitt azt is írta, hogy az iskolában a Bodrog melletti Trótzonfalváról tanultak, de pl. Paraguayról, Kongóról, Mexikóról soha nem hallottak semmit. A *Philosophus* című vígjátékban is gúnyosan ábrázolta a földrajzi ismereteket teljesen nélkülöző, műveletlen magyar nemest, Pontyit. De hiányolta az író a modern, felvilágosult eszméket tartalmazó könyveket is. Műveiben gyakran emlegette, hogy a hazai könyvkiadás csak a latin klasszikus írókra, vallási kiadványokra és az Argirus-féle ponyvákra korlátozódik. Gúnynal emlegette, hogy míg a latin szerzők munkáiból és a *Kartigám* kötetéből ezer számra találhatók az országban példányok, addig Locke munkáiból jó ha négy példány létezik.⁵

Ismereteinek hiányát Bécsbe kerülése után nyomban hozzálátott pótolni. Nyelveket tanult, belevetette magát az angol, francia és német felvilágosodás írói műveinek tanulmányozásába, az „örökké tartó olvasás”-ba. Hamarosan megismerkedett Voltaire összes munkáival, de végigolvas-ta Montesquieu, Pope, Molière, Racine, Clark, Locke, Rousseau és Helvetius műveit és még számos korabeli szerző könyvét. Minderről részletesebben beszámolt az irodalomtörténeti szakirodalom. Felmerül azonban a kérdés: miként jutott mindehhez hozzá Bécsben egy magyar gárdista?

Sajnos nem ismerjük Bessenyei könyvtárának, könyveinek még csak töredékes jegyzékét sem, ezért jobbára csak közvetett források alapján válaszolhatunk e kérdésre. Az író bizonyára élt a könyvvásárlás lehetőségével, hiszen Bécsben ekkor már jelentős könyvkereskedések voltak. A könyvek beszerzését azonban akadályozták a felvilágosodás radikálisabb íróinak forgalmazására kiterjedő cenzúrai tilalmak valamint az író anyagi helyzete. Ez utóbbira hivatkozott egyik 1779-ben megjelent munkájában:

„Ha nagy pénzü ember lettem volna, meg adok vala négy könyvetskéért száz forintot, mert annyira tartották.” De hozzáteszi ezt is: „Hány ember nevetet volna ki

⁴ BESSENYEI György: *A Holmi 1779*. (S. a. r. BÍRÓ Ferenc) Bp. 1983. 247. (B. Gy. összes művei. [I.] Filozófia, publicisztika, történetírás.) Kritikai kiad.

⁵ BESSENYI György: *A Holmi*. Id. kiad. 459.

véle, kiket én még oldalról egy Puskának, egy lónak, egy kutyának, vagy egy ruhának ostoba szer felet való meg tett fizetésekért, hasonlóúl nevettem volna.”⁶

Akadémiai tervezetében a magyar könyvek kiadásának megszervezése kapcsán foglalkozott a hazai könyvkereskedelem problémáival is. Ha lennének tudományos kiadványaink, szerinte ezeknek

„nem csak közöttünk, hanem az idegen nemzetek között is kelete lenne. Mert akik valósággal tudós emberek, szeretik a tudományt a maga tulajdon kutfejéből meríteni, a fordításokhoz pedig csak kéntelenségből ragaszkodnak. Így tehát mindjárt megjönne egy ága a kereskedésnek, melynek eddig még hire sem volt Magyarországon.”⁷

A könyvforgalmazás eddig meglehetősen egyoldalú volt: jórészt csupán csak mi vásároltuk az idegen könyveket, kevés nálunk megjelent könyv iránt volt külföldön érdeklődés.

„Meg kell gondolni, hogy a mi pénzünkkel az idevaló könyvárusok a lipsiai, frankfurti, göttingai, kolmári, lioni, párizsi könyvárusoknak fizetnek; és így, valamennyi idegen országi könyv bójón a mi hazánkba, annak az ára mind kitakarodik az országból, kivéven csak azt a kevés nyereséget, amelyet magának az idevaló kereskedő azokon fordít. Más volna, ha mégis valami más kereskedésnek nemével azt a pénzt vagy még annál is többet az országba visszatéríthetnénk. De mikor amely kereskedéseink azelőtt voltak, azok is haldoklófélben vannak, látni való dolog, hogy a könyvek szerzésében Magyarország minden módon részt vesz.”⁸

Bessenyei számára, a feltehetően szerény könyvvásárlásai mellett, rendelkezésére álltak azok a munkák is, amelyek bátyjától kerültek lakótársának, Laczka Jánosnak a birtokába.

Bessenyei első életrajzírója, Laczka János beszámolt arról, hogy az író bátyja, a szintén bécsi testőrségnél szolgáló Bessenyei Sándor „szép kis könyvtárt szerzett magának, melyet midőn 1778-ikban a burgus háborúba kellett néki menni (mert kijöven a Gárdából, Német regemeteknél szolgált), szokott nagylelkűségből, akkor György öccse mellett lakott jelen biografia írójának ajándékozott.” Így bizonyára alkalma volt Bessenyei Györgynek is bátyja könyveit használni.

Laczka ugyanitt az író olvasmányairól is adott némi tájékoztatást:

„... A német és francia nyelveknek tökéletes ismerettségébe jutván, minden azon nyelveken ez előtt is, de kivált akkor tájban irott nevezetesebb könyveket, filozófusokat, historikusokat, erkölcsi tanítókat, poétákat, azok közt a thetralistákat feldúlt és ismét meg ismét elolvasott. Nevezetesebbek voltak ezek közt Homerusnak francia fordítása, az anglus Pope, a francia Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Moliere, Racin, Marmontel s többek. A Szentirást sem hagyta el, amint abbul írásaiban több helyeken citál is.”⁹

Késői nagy tanulmányai és egyéb munkái arra vallanak, hogy akkor sem csak fejből dolgozott. Bizonyára számos könyvet tudott magával vinni és remetei magányában is forgatta őket. Sőt, az is

⁶ BESSENYEI György: *A Holmi*. Id. kiad. 292.

⁷ BESSENYEI György: *Jámor szándék*. In: *Bessenyei György válogatott művei*. Kiad. BÍRÓ Ferenc. Bp. 1987. 610.

⁸ BESSENYEI György: *Jámor szándék*. Id. kiad. 610–611.

⁹ *Bessenyei György élete Laczka János által*. Kézirat. Prágai Nemzeti Könyvtár Kézirattára.

elképzelhető, hogy alkalmanként, rejtett utakon, sikerült egy-egy új könyvet is megszerezni Bécsben megforduló személyek által.

Méltánytalanul mostoha szellemi műhelyében, melynek jellegéről maga tájékoztat olykor írásai közben, voltak olyan időszakok, amikor meghasonlani látszott mindazzal, amit a kultúra és a tudomány jelent. Egy 1802-ben írt késői munkája elején ezt írta:

„A könyvek' olvasásában elfáradva, a Tudósok értelmétől megrészegedve; egymásra áradt okaiknak tengerében belé veszve, hogy menekedhessem, partra uszok ki. Minden Könyvet béteszek és a Természetben rejtezem...”¹⁰

Ez a keserű megállapítása persze azt is bizonyítja, hogy visszavonultságában is sokat olvasott, legalábbis a jelzett fordulatig. Ez a hangulat azonban bizonyára csak átmeneti lehetett; igazi megtorpanásra, és alkotó munkásságának is a befejezésére csak két évvel később került sor, amikor ki-derült, hogy a cenzúra nem engedélyezi munkáinak megjelentetését.

1804 után amikor Bessenyei már csak azzal foglalkozott, hogy műveit átmentse az utókor számára, hiszen otthonában nem találta biztonságosnak a létüket, főként a hatósági felügyelete, de a család közönye miatt is. Ekkor az a megoldás jutott eszébe, hogy kéziratait két nagy hazai gyűjteményre, a sárospataki kollégium könyvtárára és Széchenyi Ferenc 1802-ben Nemzeti Könyvtárára nyilvánított gyűjteményére hagyományozza. Így váltak a hazai könyvtárak is – a bécsi Hofbibliothek mellett – részeseivé Bessenyei György munkásságának.

KÓKAY GYÖRGY

Egy 19. századi bibliofil piarista könyvtárának nyomai. A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveinek provenienciáinak vizsgálatakor került elő két kötetben három orvosi témájú mű Stech Alajos piarista szerzetesétől eddig közlésre nem került ex librisével.

A possessor 1813-ban született Sasváron¹ (Nyitra megye), 1830-ban lépett a piaristák közé, 1838–1879 között mozgalmas tanári pályát futott be. Tanított Vácott, Szegeden, Nagybecskerekén, Nyitrán, végül 1865-ben Tatára került, ahol tanári házfőnöki és algimnáziumi igazgatói tiszteket viselt 1879-ig, nyugalomba vonulásáig. 1887-ben hunyt el ugyanott.

A gimnáziumokban latint, németet, földrajzot, történelmet, rajzot, mértani rajzot tanított. Rajzolt és festett, szinte évente tanulmányúttakat tett Európában. Cikkeket írt magyarul hazai hírlapokba, és Prágában jelent meg német nyelvű munkája 1860-ban, *Der Temescher Banat und seine Nationalitäten*² címmel.

Művészi tevékenységéről és tanulmányútajairól nekrológiájából lehet részletesen tájékozódni, mintegy 150 kép maradt utána, ebből 70 az eredeti festmény, a többi másolat.³

Stechnek halvány türkizzöld, téglalapalakú, 60×38 mm nagyságú tipografikus ex librise volt; „Aus der Sammlung des Alois Stech” felirattal, No., Autor, Band, Heft rovatokkal, geometrikus

¹⁰ BESSENYEI György: *A társaságnak eredete és országglása*. In: Uő.: *Prózai munkák. 1802–1804*. Kiad. KÓKAY György. Bp. 1986. 89.

¹ A helységben német és szlovák lakosság élt a múlt században. Vö. FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. IV. 17.

² SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp. 1890–1914. itt: XII. 1411–1412.

³ PRUZSINSZKY [Pál]: *Stech Alajos 1813–1887*. In: *A magyarországi kegyes tanítórend tatai algymnasiumának értesítője az 1886–87. tanévről*. Tata, 1887. 3–6.